

Aufsatz

Határátlépések

Magyar származású kortárs írók német nyelvű műveiről a transznacionális emlékezet-kutatás kontextusában¹

Eszter Pabis

Institute of German Studies, Department of Germanic Literatures
University of Debrecen
Egyetem tér 1.
H-4032 Debrecen
pabis.eszter@arts.unideb.hu

Abstract

The present article focuses upon methodological and theoretical issues in approaching contemporary German-language literature of authors with a Hungarian background. I aim to present a generic overview of the concepts of transnational memory studies and to highlight their relevance to literary interpretation.

Keywords: transnationalism, memory studies, border, “Eastern European turn”

A német anyanyelvű, de magyar származású írók jellegzetesen magyar tapasztalatokat „feldolgozó” regényeinek bár jelentős visszhangja van a germanisztikában, életművük fogadtatása a hazai tudományosságban még mindig részleges. René Kegelman még az 1999-es Frankfurti Könyvvásár apropóján, Kukorelly Endre szavait idézve azt állapítja meg, hogy a Magyarországot a németországi közönség felé képviselő szerzők (Ilma Rausa, Zsuzsanna Gahse, Christine Virágh és Terézia Mora) olyannyira ismeretlenek hazánkban, mintha nem is történt volna rendszerváltás (Kegelman 2010), s ez a vélemény a műfordítások növekvő számának ellenére sem veszített érvényéből. Bár a népszerű kelet-európai hátterű szerzők német nyelvű „posztkommunista irodalma” egyelőre még korántsem kapott akkora figyelmet a germanisztikai kutatásokban, mint az egyébként hasonlóan pozícionálható német-török vagy a keletnémet irodalom,

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

okkal beszélnek mégis az egy évtizeddel ezelőtt „török fordulathoz” (*turkish turn*) hasonlóan a kortárs német irodalom „kelet-európai fordulatáról” (*eastern turn*) vagy „keleti bővítéséről” (*Osterweiterung*) is.² A „fordulatok” egyre inkább inflálódni látszó fogalmiságán túlmutató heurisztikai jelentősége van viszont a transznacionalizmus elméletének és poétikájának, amellyel termékeny párbeszédbe léptethetőek az érintett szövegek.

A transznacionális emlékezet-kutatás perspektívái

A „poszt migráns” társadalmak kulturális emlékezetére irányuló, irodalom- vagy történelemtudományi vonatkozású vizsgálódásokban néhány évtizede konjunktúrájának örvend a *transznacionalizmus* elméleti-fogalmi kerete. A korábbi szempontokat – például a posztkolonializmus, a poszt-nacionalizmus vagy a komparatiztika fogalmiságát – érvényesítő kutatásokat felváltó transznacionális kérdéshorizontba könnyedén integrálhatóak a *transzlokalizáció* kategóriájával megragadható belátások és a *transzkulturalizmus* terminológiájával leírható jelenségek is, így a kulturális és társadalmi terek pluralizálódása és folyamatos mozgása, vagy ettől elválaszthatatlanul a nyelvi és politikai formációk, jelentések fragmentalizálódása, a jelek, szövegek és emberek térben és időben globális cirkulációja.³ Az emlékezetkutatás transznacionális újragondolása – ahogyan arra az előző két fogalommal közös *transz-előtag* is ráirányítja a figyelmünket – a nemzeti, nyelvi, vagy terek és szubjektumok közötti határátlépése, átmenetiségre és (át)fordíthatóságra irányítja a figyelmet s ezáltal a kutatás egykori keretét (ti. a modern

² A „török fordulathoz” vö. Anderson, Leslie: *The Turkish Turn in Contemporary German Literature: Toward a New Critical Grammar of Migration*. New York: Palgrave Macmillan, 2005). A „kelet-európai fordulathoz” ld. Bürger-Kohtis, Michaela (szerk.): *Eine Sprache – viele Horizonte... Die Osterweiterung der deutschsprachigen Literatur. Porträts einer neuen europäischen Generation*. Wien: Praesens, 2009 és Cornejo, Renata et al. (szerk.): *Wie viele Sprachen spricht die Literatur? Deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa*. Wien: Praesens, 2014. Brigid Haines közös korpuszként tekint a kelet-európai német kisebbség és a (pre- és) posztkommunista kelet-európai történelemről közvetlen vagy közvetett tapasztalattal rendelkező bevándorló szerzők „posztkommunista irodalmára” és összegezve elemzi a Németországban németül megjelent szövegek jellegzetességeit és lehetséges értelmezési keretüket: Haines 2011: 217. Ugyanebben a kontextusban – elsősorban Saša Stanišić regényei, vagy Dragica Rajčić lírájának kapcsán – „balkáni fordulatról” is beszél a szakirodalom (Previšić, Boris: *Poetik der Marginalität. Balkan Turn gefällig?* In: Schmitz, Helmut (szerk.): *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*. Amsterdam & New York: Rodopi, 2009, 189-204.

³ A fenti kategóriákat és jelenségeket nem áll módomban a teljesség igényével kontextualizálni – transznacionalizmus és a transzlokálitás elméletéhez és irodalomtudományi relevanciájához vö. a Helikon 2015/2 –es számát (*Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban*).

nemzet nagy elbeszélését) magát is megkérdőjelezi, de legalábbis annak hegemoniáját reflexió tárgyává teszi.⁴

(1) A határátlépő szövegeket és tapasztalatokat kontextualizáló transznacionalizmus értelmezési kerete többféle relevanciával bír. Egyfelől félreismérhetetlenek a „transznacionális fordulatra” irányuló diszkussziók *emlékezetpolitikai* dimenziói – ezen belül nem pusztán a nemzetállam, mint jellemző vagy elsődleges politikai kontextus pozíciójának a változása (és ennek következményei), vagy a nemzet mint fogalom vagy mint politikai szubjektum jelentésszóródása problematizálódik. Ezzel, illetve az Európán belüli (vagy erre irányuló) migrációs és integrációs folyamatokkal összefüggésben hangsúlyos témává vált a transznacionális európai emlékezetközösség kérdése: egyfelől az egyszólamú, monologikus nemzeti emlékezetkonstrukciókat felváltó vagy kiegészítő dialogikus, európai emlékezetkultúra (Assmann),⁵ vagyis a lokális, a nemzeti és a transznacionális emlékezetek viszonya, másfelől pedig (ugyanebben a kontextusban) a történelmi műtfeldolgozás problematikája. A transznacionális emlékezet kategóriája elsőként a holokauszt-emlékezet dekontextualizálódásával kapcsolatban merült fel.⁶ A civilizációs törés (Dan Diner) közös és elkötelező érvényű emlékként való intézményesülését a Task Force or International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (a mai IHRA azaz International Holocaust Remembrance Alliance) 1998-as megalapítása illetve a Stockholm International Forum on the Holocaust nyilatkozatai fémjelzik.⁷ A holokauszt univerzalizálódott, vagyis áthelyeződött a lokális vagy nemzeti múltból egyfajta transznacionális emlékezeti közösség közös traumatikus tapasztalataként vált Európa „negatív alapítómítoszává”

⁴ Vö. Assmann: „The general challenge of the 'trans' is to go beyond national identification [...] and to explore new forms of belonging and cultural identification in a world characterised by streams of migration and dispersed and displaced populations [...]. 'Trans' stands of course for 'transit', emphasising movement in space across national borders, but it also stands for 'translations', the cultural work of reconfiguring established national themes, references, representations, images and concepts. Nations are not elided in this transnational perspective, but they are symbolically and politically recast. They are imagined differently as inherently and externally relational, embedded and contextualised, always implicated in and partaking of larger processes and changes” (Assmann 2014: 547).

⁵ A dialogikus európai emlékezés szemben a monologikus nemzeti emlékezéssel Assmann értelmezésében nem pusztán a saját szenvedésre (vagy a dicsőséges múlt) fókuszál, hanem elismeri a tettességet is és empátikusan együtt érez a saját történelmi bűnöknek áldozatul esett szenvedőkkel is. Vö. Assmann: „Die Konstellation der Europäischen Union bietet einen einmaligen Rahmen für die Transformation von monologischen in dialogische Gedächtniskonstruktionen. [...] Während die monologische Erinnerung die eigenen Leiden ins Zentrum stellt, nimmt die dialogische Erinnerung das den Nachbarn zugefügte Leid mit ins eigene Gedächtnis auf” (Assmann 2012: 58-59).

⁶ Vö. Levi & Sznajder 2006.

⁷ Vö. Assmann 2014: 549.

(Leggewie 2006).⁸ Ugyanekkor pont ebben a kontextusban számos törésvonal is láthatóvá vált az egységesülő Európa emlékezeti kultúráján belül. Nem pusztán a második világháborús múltfeldolgozással kapcsolatban figyelhető meg ugyanis egyfajta asszimmetria a nyugat-európai demokráciák és a posztkommunista emlékezeti közösségek között – ez egyébként Assmann szerint abban nyilvánul meg, hogy a kelet-európai nemzetekre elsősorban – bár nem kizárólagosan – a tettes-emlékezet megszilárdulását, a saját bűnök áldozataival érzett empátiát, a transznacionális emlékezetkultúra dialogikusságát megakadályozó önviktimizáció a jellemző (Assmann 2013: 142-180). Szembetűnő apóriája ezen túlmenően az alakulófélben lévő európai emlékezetkultúrának a történelmi erőszak-tapasztalatok, a diktatórikus múlttal való szembenézés eltérő hangsúlya, problematikus aránytalansága a kelet-európai és a nyugati társadalmakban: A nemzetiszocializmus és a sztálinizmus emlékezete ahelyett, hogy transznacionális keretben kiegészítenék egymást, még mindig versengő narratívákként konkurálnak egymással. Assmann szerint míg a náci genocídium kötelező, transznacionális és transzgenerációs emlékké vált, a sztálini terror emlékezete jelenleg eltűnni látszik mind az orosz, mind a nyugat-európai politikai emlékezetből (Assmann 2014: 552). Leggewie hasonlóan azzal érvel, hogy Kelet-Európában a holokauszt emlékezete „hideg”, a szovjet megszállásé pedig „meleg”, míg Nyugat-Európában fordítva, a nemzetiszocialista népi-írtás történelmi tapasztalata általában identitás-konstitutív („meleg”), a kommunista diktatúra bűneinek emléke pedig marginális („hideg”, Leggewie 2006).⁹ A transznacionális elmélet emlékezetpolitikai dimenziója tehát a nemzeti és európai múltértelmezési minták, valamint a kollektív emlékezet monologikus és dialogikus struktúráinak a feszültségeit próbálja szintetizálni, ebben a kontextusban pedig félreismerhetetlen az említett határátlépő-szövegek relevanciája. Értelmezésük az irodalmi szövegelemzésen túlmutatóan problematizálja a magyar (kelet-európai) történelem és kultúra emlékezetének helyét a német nyelvű emlékezeti kultúrákban, valamint megvilágítja a szupranacionális integráció eredményeként kialakuló politikai formációt létrehozó, monologikus nemzeti emlékezeteket felváltó dialogikus európai emlékezetkultúrát is.

(2) A transznacionális emlékezet-kutatás másik fontos perspektívája az *emlékezetelméleti* vonatkozás: a közel három évtizede kezdődött „*memory boom*” módszertani-elméleti konkretizálásának lehetősége illetve az emlékezetkutatás kiemelése a nemzeti múlt vizsgálatának keretéből. A *memory studies* a transznacionalitás elméletének keretében transzlokális összefonódások: dinamikusan változó emlékezeti terek „utazó” emlékeinek vizsgálá-

⁸ Vö. Rousso 2004.

⁹ Vö. Kovács 2007.

tára vállalkozik – az emlékezetkutatás „harmadik hullámának”¹⁰ jellegzetes elemzési kategóriái olyan új fogalmak, mint a *mémoire croisée* vagy az *entangled memory* (a.m. ’összefonódó emlékezet’, Werner-Zimmermann), a *travelling memory* (a.m. ’utazó emlékezet’, Astrid Erll) vagy a *multi-directional memory* (a.m. ’többirányú emlékezet’, Michael Rothberg).¹¹ Ez utóbbi Assmann *dialogikus emlékezet* koncepciójához hasonlóan nem pusztán bizonyos emlékezetek határokra és generációkra átívelő összefonódására, vagyis a történelmi múlt többszólamú, változó és plurális emlékezési aktusokból összetevődő dinamikus konstrukciós folyamatára koncentrálnak, hanem olyan konkrét és politikailag is releváns kérdésekhez köti a transzkulturális „mnemográfia” elméleti belátásait, mint a történelmi erőszak-tapasztalatok (a gyarmatosítás vagy a holokauszt) feldolgozása. Rothberg úgy köti össze a náci népirtás és a kolonizáció történelmi traumájának az emlékezetét, hogy nem lépteti őket versenybe egymással, hanem kapcsolódási pontjaikra koncentrálnak, felmutatja például, hogyan segítheti a holokauszt-emlékezet kerete és nyelve más traumatikus tapasztalatok artikulációját anélkül, hogy mindez relativálná a holokauszt szingularitásának téziséét.¹² Assmann is hasonlóan érvel, amikor a német áldozat-narratívák kapcsán trauma-paradigmának nevezi a holokausztot, vagy amikor a gulág és a holokauszt örökségének transznacionális európai emlékezetté történő átformálódásáról beszél.¹³ A monologikus nemzeti áldozatnarratívák keretéből kilépő emlékezetek ezen összefonódásának alapja, vagyis transznacionális jellegük jele Assmannnál a dialogikus viszonyuk, ennek a dialogicitásnak az értelmezése pedig a kollektív emlékezet többszólamúságának, az emlékezetelméletek heterogenitásának feltárásán túl a transznacionális „fordulat” *esztétikai, irodalomtudományi perspektíváira* is rámutat.

(3) Az irodalmi szöveg polifóniájának és a kulturális identitások pluralitásának, vagy a nyelv többszörös kódoltságának és az emlékezés struktúráinak egymásra vonatkoztatása korántsem új jelenség. Már Bahtyin, majd ké-

¹⁰ Az emlékezetelméletek „harmadik hullámához” ill. a kollektív emlékezet vizsgálatának Wulf Kansteiner és Astrid Erll általi kritikájához vö. Feindt 2014. Az emlékezhelyek (*Lieux de mémoire*) kutatásának Pierre Nora nevéhez kötődő koncepcióját meglehetősen korán (Pim den Boer) és többen bírálták azért, amiért nemzetállami keretbe helyezi az emlékezés vizsgálatát (Csáky Moritz koncepciója ezzel szembehelyezkedve kifejezetten többértelmű szövegként vagy nyelvként dekodeolja és dekonstruálja az emlékezhelyek „szöveget”, vö: Csáky 2004.

¹¹ A fenti kategóriákhoz vö. Werner & Zimmermann 2006, Erll 2011 és Rothberg 2009.

¹² Rothberg koncepciójának elemzéséhez vö. Assmann 2013.

¹³ Ennek a feltétele a két traumatikus tapasztalat egymás kiegészítő viszonyának elismerése, amely a sztálini és a náci terror áldozatainak versenybe léptetését váltja fel. Assmann Bernd Faulenbach téziséét idézi, miszerint a sztálinizmus emlékezete nem relativizálhatja a holokauszt emlékezetét, a holokauszt-emlékezet viszont nem trivializálhatja a sztálini terror emlékezetét (Assmann 2014: 552 és Assmann 2013).

sőbb többek között Said is felhívta ezekre az összefüggésekre a figyelmet,¹⁴ értelmezésüknek viszont fontos aktualitást kölcsönöz az a kontextus, amelyben újabban körvonalazódott a *transznacionális irodalom* kategóriája. Bár a germanisztikán belül magának a fogalom történetének a kapcsán is közel fél évszázados polémiát követhetnénk nyomon (kezdetben „vendégmunkás-irodalomról” beszéltek, majd „migráns irodalomról”, később „interkulturális irodalomról” vagy „bevándorló háttérű szerzők irodalmáról”¹⁵), az irodalmi transznacionalizmus, a transznacionális írásmód aktuális elméleti tematizálása biztosít konkrét és termékeny módszertani háttérrel a szóban forgó szövegek és új jelenségek vizsgálatához. Ennek oka egyfelől a migráció és a globalizáció kontextusának megváltozott helyzetére való reflexió párbeszédbe léptetése bizonyos posztstrukturalista belátásokkal, például a jelentésszóródás, a rögzíthetetlenség, az átfordítottság pozíciójának elkerülhetetlenségével mind a szubjektum mind a szövegek vonatkozásában.¹⁶ Másfelől az aktuális politikai jelenségek és nyelvi, esztétikai tapasztalatok összefonódásának tanulmányozása nem pusztán olyan fontos elemzési kategóriákkal biztosít értelmezési keretet ezeknek a kérdéseknek, mint az idegenség, hibriditás, vagy a fragmentarizálódás, hanem egyben hozzájárul hagyományos filozófiai, hermeneutikai vagy esztétikai fogalmak (mint az említett idegenség, a fordítás, vagy a dialogicitás) újraértelmezéséhez, transznacionális horizontú aktualizálásához is. A határátlépés például nem pusztán egy-egy migrációs történet, egy interkulturális perspektívájú családragény szereplőinek életrajzi tapasztalata (s nem is redukálhatjuk ezeket az irodalmi szövegeket pusztán a szerzőik életrajzára): a határ, a határátlépés ugyanis általában véve alapvető konstrukciós mechanizmusa a mindenkoriban az identitásnak, így nyelvek és kultúrák között vándorló migráns élettörténete, a kettős (többszörös) identitások jelensége az elbeszélés és az identitás-konstrukció alapvető összefüggéseire irányítja a figyelmet. Sőt, maga az irodalmi tevékenység, az írás is feltételez egyfajta határátlépést: a megszokottól, a sajáttól való eltérést, elidegenedést (s ezt vonatkoztathatjuk

¹⁴ Vö. Bahtyin, Mihail: *A szó a költészetben és a prózában*. In: uő: *A szó esztétikája*. Budapest: Gondolat, 1976, 173-215. Az emlékezet és a nyelv illetve irodalmi szöveg analógiájához vö. Csáky 2004. Elisabeth Bronfen szerint „morális és humanista” tendenciának tekinthető, ha Edward Said alapján szövegközi kapcsolatokat vizsgálunk a többszörösen kódolt irodalmi szöveg és az életvilág pluralizmusa között. („So bietet der intertextuelle geprägte Umgang mit literarischen Texten ein Modell und Trainingsfeld für den Umgang mit mehrfach codierten, komplexen Identitäten – imaginären Gemeinschaften –, die sich innerhalb des pluralen Bezugsrahmens 'Welt' ansiedeln. In diesem Sinn ist Suids moralische und humanistische anmutende Tendenz zu verstehen [...]” – Bronfen & Marius 1997: 7).

¹⁵ Az interkulturális irodalom fogalmához vö. Hoffmann 2006 és Schmitz 2009. A bevándorló szerzők német nyelvű irodalmának elméleti megközelítéséről és problematikájáról ld. Thomka 2014.

¹⁶ A transznacionális esztétika és a posztkolonializmus illetve posztstrukturalizmus összefüggéseire vö. Jablonczay 2015.

akár az irodalmi nyelvre, akár az írói szubjektumra). Az irodalmi szöveg tehát egy határátlépés eredménye: nem pusztán azért, mert lehetővé tesz az olvasó számára egyfajta identitás-változást, hanem mert maga a szöveg is távoli, idegen, elidegenítés által konstruált. A „határátlépő”-narratívák elemzése tehát (hasonlóan az esztétikai és kulturális tapasztalatként értelmezhető idegenség kutatásához) a transznacionális elmélet felsorolt három dimenziójával összecsengésben irodalomtudományi, emlékezetpolitikai- és elméleti hozadékkal bírnak. A tágabb értelemben vett migrációs tapasztalatot cselekményesítő szövegek vizsgálata túl azon, hogy a saját kultúra és a bevándorlók (kelet-európai) történelmének, történeteinek a viszonyára irányul, arra is lehetőséget kínál, hogy a kollektív emlékezetet a monologikus struktúrák felől a dialogikus irányába mozdítsa el.

A határátlépés poétikája

A határ mint irodalmi értelmezések elemzési kategóriája a fenti kontextusban heurisztikai jelentőséggel bír. A *határvonás* illetve *határátlépés* és a kulturális és esztétikai tapasztalatként értelmezhető *idegenség* szoros összefüggését nem pusztán a kultúratudományi xenológia alapfogalmainak – mint a saját és idegen, a hétköznapi és a normasértő, konvenció és elidegenítés – sokszor problematizált bináris jellegével illusztrálhatjuk. Az idegenség-kutatás számos paradoxona és vitatott aspektusa, így például a radikális idegenség megértésének kérdése szintén termékeny párbeszédbe léptethető a határjelenségek ambivalenciájával. Sőt, már eleve maga az idegenség tapasztalata, vagy megnevezése is határvonást illetve határátlépést feltételez: Bernhard Waldenfels mutatott rá arra, hogy az idegen(ség) a rendkívüliség (renden kívüliség) alakjában jelenik meg, a mindenkor rend határainál (Waldenfels 2006: 9). Az idegenséghez és a xenológiához hasonlóan azonban a határ és az úgynevezett *border studies* sem pusztán aktuálisan társadalmi-politikai jelentőséggel és jelentéssel bíró „divatos” kutatási területek és diszciplínák, hanem már évszázaddal ezelőtt is filozófiai és szociológiai vizsgálódások homlokterében álltak, s – ahogyan látni fogjuk – különleges jelentőséggel bírnak irodalomelméleti szempontból, így kulcsfontosságúak lehetnek számos manapság igen népszerű, határátlépést tematizáló történet értelmezésekor is.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az utóbbi évtizedekben az irodalom- és kultúratudományban, vagy a (politikai) filozófiában is rendkívüli konjunktúrának örvend a határ(jelenségek): a határátlépés, a küszöb- vagy határ-

hely(zet)ek, az elhatárolás vagy kirekesztés vizsgálata.¹⁷ A határ iránti, már az antikvitás óta megfigyelhető tudományos érdeklődésnek olyan folyamatok kölcsönöznek aktualitást, mint a transznacionális migráció, vagy a kultúratudományok sokszor elemzett topológiai fordulata, az úgynevezett *spatial turn*¹⁸. Ugyanakkor a kulturális gyakorlatok, az emberi gondolkodás, a tudat és a fogalomalkotás összefüggéseit a (konkrét politikai, vagy láthatatlan szimbolikus) határvonással a legszemléletesebben talán Georg Simmel alábbi, 1908-as szavaival illusztrálhatjuk:

A határ fogalma [...] eléggé gyakran mindösszesen azt jelöli, hogy egy személyiségnek a szférája hatalom vagy intelligencia, tűrő- vagy élvezetre való képesség tekintetében határba ütközött – anélkül viszont, hogy ennél a végpontnál egyben egy másik szférája elkezdődne s az saját határával az első határait észrevehetőbben meghatározná. Ez utóbbi, a szociológiai határ egy egészen sajátos kölcsönhatást jelent. A két elem mindegyike hat a másikra azáltal, hogy behatárolja azt, ennek a hatásnak a tartalma viszont pontosan az a rendeltetés, hogy egyáltalán nem tudunk és nem is akarunk hatni ezen a határon túl, vagyis végső soron a másikra. Ha a kölcsönös behatárolás [*Begrenzen*] ezen általános fogalma a térbeli határból eredetesezhető, akkor ez utóbbi, ha mélyebbre hatolunk, valójában nem más, mint az egyedüli valós lelki behatárolási folyamatok kristályosodása vagy térbelivé válása. Nem az országok, a parcellák, nem a városi kerületek és az országos körzetek jelölnek ki határokat egymás közé, hanem a lakosok és a tulajdonosok gyakorolják azt a kölcsönös hatást, amiről éppen beszéltem. [...] *A határ nem egy térbeli tény szociológiai hatásokkal, hanem egy szociológiai tény, amely térben formálódik* (Simmel 1983 [1908]: 467, kiemelés tőlem, P.E., ford. P.E.).¹⁹

¹⁷ A határról és a határátlépésről mint filozófiai, etikai és esztétikai témáról vö. *Grenzen und Differenzen. Zur Macht sozialer und kultureller Grenzziehungen* (Heugartner-Moser 2006) és Hogrebe 2004. További releváns publikációk a témában: Lamping 2001, Faber-Naumann 1995 és Burtscher-Bechter 2006. Michael C: Frank alapvető munkája a kulturális határvonás elméletét tárgyalja (Frank 2006).

¹⁸ Ez utóbbira nem térek ki részletesebben, ahogyan Homi K. Bhabha ide kapcsolódó, a harmadik térre (*third space*) vonatkozó megállapításaira és James Clifford *borderland*-fogalmára sem, vagy Michel Foucault elméletére a tér korszakáról, illetve Sigrid Weigel gondolataira a topográfiai fordulatról (*topographical turn*). Vö. Bhabha 2000, Foucault 1993 [1967], Weigel 2002 und Clifford 1997 [1967]. A tér és a hely kategóriáinak fenomenológiai értelmezéséhez, többek között Heidegger, Sartre és Merleau-Ponty az énkonstitúció és a térbeliség kapcsolatára vonatkozó gondolataihoz vö. Gaál-Szabó, Péter: „Building is Dwelling”: Phenomenological Understandings of Space and Place. *Round Table. Partium Journal of English Studies* 2011 (2).

¹⁹ „Der Begriff der Grenze [...] bezeichnet oft genug nur, dass die Sphäre einer Persönlichkeit nach Macht oder Intelligenz, nach Fähigkeit des Ertragens oder des Genießens eine Grenze gefunden hat - aber ohne dass an diesem Ende sich nun die Sphäre eines andren ansetzte und mit ihrer eigenen Grenze die des ersten merkbarer festlegte. Dieses letztere, die soziologische Grenze, bedeutet eine ganz eigenartige Wechselwirkung. Jedes der beiden Elemente wirkt auf das andre, indem es ihm die Grenze setzt, aber der Inhalt dieses Wirkens ist eben die Bestimmung, über diese Grenze hin, also doch auf den andren, überhaupt nicht wirken zu wollen oder zu können. Wenn dieser Allgemeinbegriff des gegenseitigen Begrenzens von der räumlichen Grenze hergenommen ist, so ist doch, tiefer greifend, dieses letztere nur die Kristallisierung oder Verräumlichung der allein wirklichen seelischen Begrenzungsprozesse. Nicht die Länder, nicht die Grundstücke, nicht der Stadtbezirk und

A határ mint szociológiai tény irodalomtudományi megközelítése, illetve az irodalmi határátlépések vizsgálata komoly kihívást jelent. Nem pusztán az elméleti vonatkozások említett pluralitása, vagy magának a határ fogalmának a nyilvánvaló komplexitása miatt, hanem a határra jellemző sajátos dialektika okán is, amely a határátlépő szövegek posztkoloniális és posztszukturalista olvasatában termékeny értelmezési szempontnak bizonyul.

A határ fogalmában rejlő alapvető ambivalencia első aspektusa a *határ* és a *határátlépés* kapcsolatában ragadható meg. Határok annyiban és azért keletkeznek és léteznek, amennyiben át is léphetők, meghaladhatóságuk konstitutív jelentőségű. Foucault kérdése jogosan emeli ki ezt: „Van egyáltalán a határnak valódi léte azon a gesztuson kívül, amely szuverén módon átlépi és tagadja?” (Foucault 1974: 37). A határ átlépése inherens része magának a határnak, hiszen „[a] határ és az átlépés egymásnak köszönhetik létük sűrűségét: egy olyan határ, amelyet nem lehet meghaladni, nem létezik; egy olyan átlépés, amely nem lép át egy tényleges határt, csak képzelődés” (uo.). A meghaladás létrehozza, támogatja a körülhatárolt létet, de egyben azt a határtalanságot is, amelybe kitör és amelyet maga az átlépés alkot meg (Foucault 1974: 38). A határvonás és a határátlépés konstitutív funkciója ugyanakkor nem merül ki ebben a Foucault által körvonalazott affirmatív szerepükben. A határ területe mindamellett, hogy a kizárás aktusa mindig egyben „összezár”, hogy az elhatárol(ód)ás be is határol dolgokat vagy meg is határoz bizonyos rendeket,²⁰ egy olyan hely, ahol felismerhetővé válik a határeltolódás lehetősége, a határvonás diskurzív megalkotottsága vagy éppen kontingenciája. A határvidék köztes tér, az én meghaladásának, a behatárolt rend megkérdőjelezésének helyszíne. Ennek oka pedig nem pusztán a határátlépésben keresendő (s ezen a ponton érkezünk meg a határ dialektikájának második aspektusához), hanem abban is, hogy az egymással találkozó, ütköző, keveredő nyelvek, identifikációk, kultúrák dinamikus mozgása merőben új formációkat hoz létre. A határterek így válnak Bhabha értelmezésében hibrid terekké, ahonnan a dolgok lényegileg eredeztethetőek (Bhabha 2000: 7). Ha a határtereket ily módon a találkozás, keveredés, vagy az átmenet terepeiként definiáljuk, tehát nem elsősorban egy egyértelműen megvont választóvonal alapján gondolkodunk róluk, akkor közelebb kerülünk a határ fogalmához eredetileg kapcsolódó tér képzetéhez. Eredetileg ehhez a kezdetben csak térbeli

der Landbezirk begrenzen einander; sondern die Einwohner oder Eigentümer üben die gegenseitige Wirkung aus, die ich eben andeutete. [...] Die Grenze ist nicht eine räumliche Tatsache mit soziologischen Wirkungen, sondern eine soziologische Tatsache, die sich räumlich formt (Simmel 1983 [1908]: 467).

²⁰ Vö. Foucault gondolatait a kulturális határvonás metaforikájáról illetve az elhatárolódás általi kulturális identitáskonstrukcióról *A bolondság története* (1961) előszavában – Frank 2006: 31-32.

jelentésű fogalomhoz ugyanis hozzátartozott egyfajta kettősség, a határ két oldalának együttléte és csak később, a határ szó időbeli majd politikai jelentésbővülése után használták a kifejezést egyre inkább egy sajátot és idegent szembeállító és elkülönítő választvonal (*Front, frontier*) jelentésében (Schmitz-Emans 2006 21-22). Ha a határzónák említett ambivalens, hibrid, átmeneti terének jellegzetességeiből indulunk ki – a saját és idegen dichotómiájának feloldódásából, akkor egyben elérkeztünk a határfogalom tárgyalt dialektikájának harmadik, antropológiai dimenziójához is.

Ezt az antropológiai dimenziót ismét Simmel térszociológiai megállapításával kapcsolatban körvonalazhatjuk. A *Híd és ajtó (Brücke und Tür)* című kötetében eképpen ír:

Mivel az ember az az összekötő lény, akinek mindig el kell választania és elválasztás nélkül nem tud összekötni – ezért szükséges, hogy két part pusztá, közömbös létét szellemi értelemben elválasztottságként értelmezzük, hogy egy hiddal összekössük őket. Az ember ugyanígy az a határlény, akinek nincsenek határai. Otthonlétének lezárása az ajtóval ugyan azt jelenti, hogy természetes létének megszakítatlan egységéből kiválasztott egy darabot. De mint ahogyan a lét forma nélküli végtelensége a korlátozási [*Begrenzung*] képességén keresztül nyer formát, korlátoltsága [*Begrenztheit*] csak azáltal nyer értelmet és méltóságot, amit az ajtó mozgathatósága jelképez: a lehetőség által, hogy a korlátoltságból minden percben kiléphetünk a szabadságba (Simmel 1957: 6-7, ford. P.E.).²¹

Az összekötés és elválasztás ezen alapvetően emberre jellemző dialektikája összekapcsolható a határvonás és a határátlépés tárgyalt ambivalenciájával, illetve a határterekre jellemző elhatárolódás és keveredés illetve összekötődés dialektikájával. A határ antropológiai jelentése nem korlátozódik viszont pusztán erre az analógiára. Waldenfels Benjamin küszöbtapasztalat (*Schwellerenerfahrung*) fogalmával kapcsolatban állapítja meg, hogy a határvonás relevanciája egy életvilág létrehozásában, a világegész konstrukciójában rejlik. Az átmenetiség visszatérő helyzeteiben – a búcsúban és viszontlátásban, az elalvásban és felébredésben, megbetegedésben és gyógyulásban szabadságunk egyfajta idegenszerűség kihívásába ütközik: az idegen, a renden kívüli életünk olyan visszavonhatatlan metszéspontjain tör be vilá-

²¹ „Weil der Mensch das verbindende Wesen ist, das immer trennen muss und ohne zu trennen nicht verbinden kann - darum müssen wir das bloße indifferente Dasein zweier Ufer erst geistig als eine Getrenntheit auffassen, um sie durch eine Brücke zu verbinden. Und ebenso ist der Mensch das Grenzwesen, das keine Grenze hat. Der Abschluss seines zu Hauseins durch die Tür bedeutet zwar, dass er aus der ununterbrochenen Einheit des natürlichen Seins ein Stück heraustrennt. Aber wie die formlose Unendlichkeit des Seins erst an seiner Fähigkeit der Begrenzung zu einer Gestalt kommt, so findet seine Begrenztheit ihren Sinn und ihre Würde erst an dem, was die Beweglichkeit der Tür versinnlicht: an der Möglichkeit, aus dieser Begrenzung in jedem Augenblick in die Freiheit hinauszutreten.” Vö. Lamping 2001: 15. Simmel gondolataihoz a „külső” határvonás és a közösségek „belső” egységének összefüggéséről vö.. Frank 2006: 38.

gunkba és énünkbe, mint a nemi érés vagy az időskori elgyengülés, vagy akár háborúk kitörésekor, forradalmakkor, vagy a születés és a halál várásának határtapasztalataiban (Waldenfels 1990: 32). Ezen küszöbtapasztalatok Waldenfels szerint arra utalnak, hogy „világunk az ismerős befogadása [*Eingrenzung*] és az ismeretlen kizárása [*Ausgrenzung*] által jön létre. Életvilágunk egésze [...] ,otthoni világra‘ és ,idegen világra‘ oszlik” (uo. 32-33, ford. P.E.²²). A határ, a határátlépés is a határvonás tehát a valóság és az identitások alapvető konstrukciós mechanizmusai – ahogyan említettem, a küszöbtapasztalatok, tranzithelyzetek, az egzisztenciális, politikai, morális és egyéb határok átlépése az élettörténet és a narratív identitás elkerülhetetlen állomása.

A határok túl azon, hogy dialektikus természetűek és antropológiai dimenzióval bírnak, az esztétika és az irodalomtudomány alapkategóriái is. Iser szerint az irodalmi fikcionálás egyfajta határátlépési aktus (*Akt der Grenzüberschreitung* – Iser 1993: 52), a berögzült korlátozások átlépése (*Überschreiten gesetzter Begrenzungen*, uo.).²³ Az irodalmi szöveget továbbá aktuális xenológiai elméletek fényében is egy határátlépés médiumának és eredményének tekinthetjük – hiszen lehetővé teszi a mindenkori olvasó számára a határátlépést, az identitásváltást, a szöveg tér- és időbeli idegensége pedig a magának az értelmezésnek is a feltétele, sőt az elidegenítés hagyományosan a művészet konstitutív momentuma. A határátkelő és az írók egyaránt átlépik a megszokott és a saját határait – rokon természetű a kulturális és az esztétikai idegenség-tapasztalat.²⁴ Az irodalmi szöveg tulajdonképpen értelemben mindig is irodalmi határátlépés, vagyis „határátkelő-történet”: a határokon, a határokkal való játék helyszíne.²⁵

Literatur

Assmann, Aleida: *Auf dem Weg zu einer europäischen Gedächtniskultur?* Wien: Picus, 2012.

Assmann, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur. Eine Intervention.* München: Beck, 2013.

²² „daß unsere Welt durch Eingrenzung von Vertrautem und Ausgrenzung von Unvertrautem zustande kommt. Das Ganze unserer Lebenswelt zerteilt sich [...] in Heimwelt‘ und ‘Fremdewelt’”.

²³ Vö. Lamping 2001: 13 és Schmitz-Emans 2006: 41.

²⁴ Az esztétikai és a kulturális idegenség kapcsolatához vö. Pabis 2014.

²⁵ Schmitz-Emans szerint a modern poétika alapvető témája a határ a hétköznapi és a költői nyelv, a nyelv és a hallgatás, az elmondható és az elmondhatatlan között – vö. Schmitz-Emans 2006: 41.

- Assmann, Aleida: Transnational Memories. *European Review*. Vol. 22, 2014/4., 546-556.
- Bhabha, Homi: *Die Verortung der Kultur*. Tübingen: Stauffenburg, 2000.
- Bhabha, Homi K.: *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994.
- Feindt, Gregor et al: Entangled Memory: Toward a Third Wave in Memory Studies. *History and Theory* 53 (1), 2014.
- Bronfen, Elisabeth & Marius, Benjamin: Hybride Kulturen. Einleitung zur anglo-amerikanischen Multikulturalismusdebatte. In: *Hybride Kulturen. Beiträge zur anglo-amerikanischen Multikulturalismusdebatte*. Hg. Von Bronfen, Elisabeth et al. Tübingen 1997, 1-29.
- Clifford, James: *Routes: Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. Cambridge MA: Harvard University Press 1997 [1967].
- Csáky, Moritz: Die Mehrdeutigkeit von Gedächtnis und Erinnerung. In: Kreis, Georg (szerk.): *Erinnern und Verarbeiten. Zur Schweiz in den Jahren 1933-1945*. Basel: Schwabe, 2004, 7-30.
- Erl, Astrid: Travelling Memory. *Parallax. Transcultural Memory*, 17.4. (2011), 4-18.
- Faber, Richard & Naumann, Barbara (Hg.): *Literatur der Grenze – Theorie der Grenze*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1995.
- Foucault, Michel: Vorrede zur Überschreitung. In: Ders. *Von der Subversion des Wissens*. München, 1974, 32-53.
- Frank, Michael C.: *Kulturelle Einflussangst. Inszenierungen der Grenze in der Reiseliteratur des 19. Jahrhunderts*. Bielefeld: Transcript, 2006.
- Haines, Brigid: German-language writing from Eastern and Central Europe. In: Taberner, Stuart (szerk.): *Contemporary German Fiction. Writing in the Berlin Republic*. Cambridge University Press, 2011, 215-229, 217.
- Hogrebe, Wolfgang: *Grenzen und Grenzüberschreitungen*. Berlin: Akademie, 2004.
- Hoffmann, Michael: *Interkulturelle Literaturwissenschaft. Eine Einführung*. Paderborn: Fink, 2006.
- Iser, Wolfgang: *Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1993.
- Jablonczay Tímea: Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában. *Helikon* 2015/2, 137-156.

- Kegelmann, René: Transfer und Rücktransfer. Überlegungen zu Terézia Moras Erzählband *Seltsame Materie in Deutschland* und dessen ungarischen Übersetzung Különös anyag. In: *Trans* 2010/17. http://www.inst.at/trans/17Nr/2-5/2-5_kegelmann17.htm (2016.07.29.)
- Kovács, Éva: *Das Gedächtnis der Shoah als mémoire croisée der verschiedenen politischen Systeme*. http://www.eurozine.com/articles/article_2007-04-18-kovacs-de.html (2016. 02.29).
- Lamping, Dieter: *Über Grenzen. Eine literarische Topographie*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.
- Leggewie, Claus: *Gleichermaßen verbrecherisch? Totalitäre Erfahrung und europäische Erinnerung*. (<http://www.eurozine.com/articles/2006-12-20-leggewie-de.html>)
- Levy, Daniel & Sznajder, Natan: *The Holocaust in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press, 2006.
- Pabis, Eszter: Fremde, Fremderfahrung und Verfremdung. Grundbegriffe und Probleme literaturwissenschaftlicher Fremdeheitsforschung. *Werkstatt. Arbeitspapiere zur germanistischen Sprach- und Literaturwissenschaft*, 2014/9, 12-30.
- Rothberg, Michael: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonisation*. Stanford: Stanford University Press, 2009.
- Rouso, Henry: *Das Dilemma eines europäischen Gedächtnisses*. <http://www.zeitgeschichtliche-forschungen.de/3-2004/id%3D4663> (2016.02.29.)
- Schmitz, Helmut (Hg.): *Von der nationalen zur internationalen Literatur. Transkulturelle deutschsprachige Literatur und Kultur im Zeitalter globaler Migration*. Amsterdam: rodopi, 2009.
- Schmitz-Emans Monika: Vom Archipel des reinen Verstandes zur Nordwestpassage. Strategien der Grenzziehung, der Reflexion über Grenzen und des ästhetischen Spiels mit Grenzen. In: Burtscher-Bechter, Beate et al. (Hg.): *Grenzen und Entgrenzungen. Historische und kulturwissenschaftliche Überlegungen am Beispiel des Mittelmeerraums*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006, S. 19-47.
- Simmel, Georg: *Brücke und Tür. Essays des Philosophen zur Geschichte, Religion, Kunst und Gesellschaft*. Stuttgart: Koehler, 1957.
- Thomka Beáta: Germanofónia és posztmigráns irodalom. *Helikon* 2014/4. 577-592.

- Waldenfels, Bernhard: *Grundmotive einer Phänomenologie des Fremden*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 2006.
- Weigel, Sigrid: Zum „topographical turn“. Kartographie, Topographie und Raumkonzepte in den Kulturwissenschaften. *Kultur Poetik* 2,2 (2002), 151-165.
- Werner, Michael & Zimmermann, Benedicte: Beyond Comparison. Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity. *History and Theory*, 2006/45, 30-50.